

ГРАМАТЫКА

Склад слова. Словаўтварэнне і арфаграфія

§ 10. Марфемная будова слова

57. Прачытайце табліцу. Падбярыце да яе назву.

Корань	агульная частка роднасных слоў	
Прыстаўка		<i>прадзед, прышкольны, вывучыць</i>
Суфікс	частка слова, якая стаіць пасля кораня і служыць для ўтварэння новых слоў	
Канчатак		<i>прац[а], восеньск[і], чытал[а]</i>
Аснова	частка слова без канчатка	

Дапоўніце табліцу.

Якія значымыя часткі слова могуць уваходзіць у аснову?

На аснове табліцы падрыхтуйце паведамленне пра склад слова.

58. Прачытайце тэкст. Да якога тыпу маўлення яго можна аднесці? Падбярыце да тэксту заглавак.

Слова — гэта жывая істота. У яго ёсць сэрца — корань. Ёсць словы з добрым сэрцам, а ў іншых — прыхаваны эгаізм, зайздасць.

Галава слова — гэта прыстаўка. Яна ўвесь час думае, як дапамагчы кораню лепш перадаць значэнне слова. Вось глядзіце: *чытай, чытала, чыталі...* З якой мэтай, навошта? А калі дадаць прыстаўкі, то многае становіцца зразумелым: *прачытай, перачытай, вычытай, дачытай.*

А суфікс — гэта рукі! Суфікс можа ўсё! Змяніць памер і рост? Калі ласка! З ім *дом* не проста *дом*, а маленькі *домік* ці здаравенны *дамішча*.

А што такое канчатак? Сэнсу слова не змяняе, значыць, гэта толькі вопратка. Аднак канчатак дапамагае выратавацца ад адзіноты! Адзін — *сябар*, а з’явілася цудоўная «вопратка» — і з’явіліся *сябрЫ*! (Паводле К. Чалікава).

Чаму аўтар называе корань сэрцам слова?

Ці адрозніваюцца словы *прачытаў*, *перачытаў*, *вычытаў*, *дачытаў* значэннем? Якая частка слова змяняе значэнне ўсяго слова?

Як канчатак дапамагае выратавацца ад адзіноты? Прыведзіце ўласныя прыклады.

Прыстаўка, корань, суфікс і канчатак — марфемы.

Марфема — найменшая частка слова, якая мае значэнне, таму яе называюць значымай часткай слова. Корань *добр-* у прыметніку *добры* мае значэнне ‘станоўчае, добрае’. Прыстаўка *пра-* ў дзеяслове *прачытаў* ужываецца ў значэнні ‘завяршыць дзеянне’. Суфікс *-ішч-* надае назоўніку *дамішча* павелічальнае значэнне. Канчатак *-ы* ў назоўніку *сябрЫ* паказвае на значэнне назоўнага склону множнага ліку.

Марфемы з’яўляюцца будаўнічым матэрыялам для слова.

Марфемная будова слова, ці **склад слова**, — гэта марфемы, з якіх складаецца слова.

Аснова слова не з’яўляецца марфемай.

59. Запішыце словы, якія адпавядаюць наступным схемам:

пры , ан , дзед , нік , вод , еньк ,
бусл .

Запішыце слова, якое мае наступную марфемную будову:

а) прыстаўка, як у слове *заезд*;

б) корань, як у слове *гадаць*;

- в) суфікс, як у словe *закладка*;
г) канчатак, як у словe *ластаўка*.

У словe, што атрымалася, графічна абазначце марфемы.
Растлумачце напісанне арфаграм у запісаным словe. Складзіце з ім сказ.

60. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Падбярыце заглавак. Пра якую класічную пошту гаворыць аўтар?

У сучасным свеце электронныя зносіны даўно апярэдзілі пошту класічную. Аднак шматлікія афіцыйныя паведамленні, газеты і часопісы адпраўляюць і атрымліваюць традыцыйным спосабам — праз паштальёна^ф.

Такім чынам, паштовыя скрынкі для карэспандэнцыі* не страцілі сваёй актуальнасці. Як чудо..на атрымаць віншавальную паштоўку якую напісаў блі..кі і д..рагі т..бе чалавек! (*Паводле газеты «Браслаўская звезда»*).

пóшта

Выпішыце з тэксту аднакаранёвыя словы. Вызначце ў іх корань. Чым гэтыя словы адрозніваюцца па саставе? Спішыце апошні сказ, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку.

§ 11. Аснова і канчатак. Нулявы канчатак

61. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму. Растлумачце выбар загатоўка.

Замкі

Трэба замак
на **замок**,
каб у **замець**^л
не **замок**.

Не замок,
не занямог,
каб стаяць
стагоддзі мог.

Замкі —
варта на зямлі —
аж да нашых дзён
дайшлі.

Як дзор,
стаяць муры*
ў Гродн..
Косав.. Мір.. .

Р. Бензарук.

Выпішыце з тэксту формы аднаго і таго слова. Вызначце ў запісаных формах зменную частку слова. Як яна называецца? Што вы пра яе ведаеце?

Ці з'яўляюцца аднакаранёвымі выдзеленыя словы? Абгрунтуйце сваю думку.

Запішыце апошні сказ, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку. Растлумачце свой выбар.

 Разгледзьце фотаздымак. Які замак на ім адлюстраваны? Раскажыце пра яго, выкарыстоўваючы слова *замак* у розных формах.

62. Прачытайце табліцу. Назавіце прапушчаныя канчаткі ў словах. Што абазначаецца ўмоўным знакам □?

КАНЧАТАК У СЛОВАХ		
Назоўнік		Дзеяслоў
адзіночны лік	множны лік	прошлы час
Н. <i>за́мак</i> □	Н. <i>земл</i> <u>і</u>	м. р. <i>дайшоў</i> □
Р. <i>за́мк</i> <u>а</u>	Р. <i>зямель</i> □	ж. р. <i>дайшл</i> <u>а</u>
Д. <i>замк</i> ..	Д. <i>земл</i> ..	н. р. <i>дайшл</i> ..
В. <i>замак</i> □	В. <i>земл</i> ..	мн. л. <i>дайшл</i> <u>і</u>
Т. <i>замк</i> ..	Т. <i>земл</i> <u>ямі</u>	
М. (<i>у</i>) <i>замк</i> ..	М. (<i>на</i>) <i>земл</i> ..	

Якія часціны мовы і ў якіх формах могуць мець нулявы канчатак?

Канчатак — значымая зменная частка слова, якая служыць для ўтварэння форм слова (*школ* а, *школ* ы, *школ* е і інш.) і сувязі слоў у словазлучэнні (*спел* ыя *журавін* ы, *спел* ых *журавін* □) і сказе (*Сябр* ы *назбірал* і *спел* ых *журавін* □).

Нулявы канчатак — марфема, якая пры вымаўленні слова не перадаецца гукамі, а пры напісанні — літарамі: *вецер* □, *радасць* □, *школ* □, *перабег* □. Нулявы канчатак можа вызначацца толькі пры параўнанні форм слова: *вецер* □, *ветр* у, *ветр* ам; *перабег* □, *перабегл* а, *перабегл* і.

Нязменныя словы (*кенгуру*, *паліто*, *стрыгчы*, *вучыць*), прыназоўнікі і іншыя дапаможныя словы (*пры*, *перад*, *але*, *што*) канчаткаў не маюць.

63. Прачытайце тэкст, раскрываючы дужкі. Падбярыце да яго заглавак у адпаведнасці з тэмай.

У горадзе Беразіно працуе музей драўлянай (*лыжка*). У ім сабрана больш за 300 (*лыжка*) розных памераў. Сярод цікавых экспанатаў* музе.. ёсць лы..кавы набор з усіх парод дрэў, якія р..стуць у Бел..русі. Ёсць у музеі і самая^ф вялікая ў свеце (*лыжка*) даўжынёй 23 метры 66 сантыметраў. Яна выразана з суцэльнага* дуба.^{сн} Ручка ў (*лыжка*) выканана ў выглядзе цмока, а на чарпачку размешчаны герб горада (*Паводле А. Коршак*).

У якіх формах ужываецца слова *лыжка* ў тэксце? Назавіце канчаткі ў розных формах гэтага слова.

Запішыце выдзелены сказ, устаўляючы прапушчаныя літары. Вызначце канчаткі назоўнікаў. Абгрунтуйце свой выбар.

 Перакажыце тэкст, ужываючы розныя формы слова *лыжка*.

64. Суаднясіце правіла з прыкладамі, якія яго ілюструюць.

1. Частка слова без канчатка называецца асновай.	А. <u>Ва</u> <u>д</u> <u>а</u> — ‘бясколерная вадкасць без смаку і паху’;
2. У аснове слова заключана яго агульнае лексічнае значэнне.	<u>бяссонн</u> <u>ы</u> — ‘які праходзіць без сну’.
3. Асновай нязменных слоў з’яўляецца ўсё слова.	Б. <u>Метро</u> , <u>таксі</u> , <u>фае</u> .
	В. <u>Дзяцел</u> <u>ы</u> , <u>вяснов</u> <u>ы</u> , <u>ян</u> <u>а</u> .

Вызначце корань у слове *вада*. Ці могуць супадаць корань слова і аснова слова? Складзіце два сказы са словам *вада* ў розных формах. Выдзеліце ў іх асновы і канчаткі.

65. Прачытайце тэкст. Да якога стылю ён адносіцца?

Цябе чакае ў госці^ф лес. Ён по..ны сало..кага водару ягад, г..ркаватага паху гр..боў. З лесам трэба быць добрым і шчырым. Толькі тады ён пакажа табе ўсе свае та..мніцы, падорыць^с багац..е, што хавае ад благога вока.

Лес заўсёды адыгрываў значную ролю ў штодзённым жыцці беларуса. Для нашых продкаў ён быў своеасаблівай кладоўкай, будаўнічым матэрыялам, надзейным сховішчам ад ворага.

Да лесу трэба ставіцца з шанаваннем, бо ён — наша прыроднае багацце (*Паводле В. Хомчанкі*).

Спішыце першы абзац, устаўляючы прапушчаныя літары. Вызначце асновы назойнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў. Назавіце формы аднаго і таго ж слова.

Параўнайце значэнні слова *благая* ў беларускай і рускай мовах.

Карыстаючыся рознымі крыніцамі інфармацыі, раскажыце пра грамадскую акцыю па аднаўленні лясоў «Дай лесу новае жыццё!».

У склад **асновы** слова могуць уваходзіць розныя марфемы: *салодк[і]*, *узлесак[ ]*, *падар[у]*. Аснова можа супадаць з коранем слова: *бераг[ ]*, *сінь[ ]*, *возер[а]*; *ід[у]*, *піш[уць]*, *ляц[іць]*.

Нязменныя словы складаюцца толькі з асновы: *купэ*, *пано*.

Пры вызначэнні асновы ў неазначальнай форме дзеяслова ў яе не ўключаюцца суфіксы *-ць*, *-ці*, *-чы*: *спяваць*, *везці*, *бегчы*. Не ўваходзяць у аснову дзеяслова і суфіксы прошлага часу *-л-* і *-ў-*: *радаваў*, *думаў*; *маляваў*, *перадаваў*.

66. Адгадайце загадкі А. Клышкі. Запішыце загадкі разам з адгадкамі.

Пчаліная справа.
Мядзведжая страва.

Прозяцца на вусначкі
Акрайчыкі, **скібачкі**, лустачкі*.

Благі з яго **нырэц**.
Скочыў у ваду —
Тут і канец.

Вызначце ў выдзеленых словах асновы і канчаткі. Параўнайце карані і асновы ў словах-адгадках.

67. Спішыце прыказкі, устаўляючы прапушчаныя канчаткі ў словах. Вызначце ў гэтых словах асновы. Назавіце словы з нулявым канчаткам.

1. Пакармі птушак зімой — яны аддзяч.. вясной. 2. Плач.. хлеб, калі яго есць **Ф** дармаед. 3. Лён люб.. паклон. 4. Час не конь: не падгон.., не спын.. . 5. Чмель гудзе, але мёду не нос.. .

Якія прыказкі можна аб'яднаць у тэму «Праца»? Абгрунтуйце свой адказ.